

Айылчиева С. У., Аманатова Д.О.,

Уркасымова Г.У., Малаева А.Т.

К.Тыныстанов ат. БИМУ

ЧЕТ ТИЛИН ОКУТУУДА ЛЕКСИКАЛЫК ЖАНА ГРАММАТИКАЛЫК МАТЕРИАЛДАРДЫН ҮСТҮНӨН ИШТӨӨДӨ ЭНЕ ТИЛИНИН РОЛУ

Макалада орто мектептерде чет тилин окутууда эне тилинин мааниси көрсөтүлүп, грамматикалык, лексикалык материалдар-ды түшүндүрүүдөгү ролу каралган.

Чет тилин окутууда эне тилинин ролу абдан чоң, себеби эне тилинин грамматикалык түзүлүшүн окуучу жакшы түшүнбөсө, чет тилинде грамматикалык темаларды түшүндүрүү-дө окуучулар абдан кыйналары шексиз.

Эгерде чет тил сабагында эне тили системалаштырылып колдонулса, анда анын жардамы менен практикалык максат гана эмес, ошондой эле билим берүүчүлүк жана өнүктүрүүчүлүк максаттары да ишке ашырылат, ушунун негизинде эне тили чет тилин үйрөтүүнүн бардык баскычтарында көмөкчү болот. Көптөгөн тилчи-окумуштуулар ушундай тең салмакта каралган көз карашка ээ. Мисалы, Р.К. Миньяршен, Э.Г. Вольтер, Д. Аткинсон, С. Крашен, ж.б. өзүнүн эмгектеринин биринде эне тилинин ролун бир катар метафоралар аркылуу белгиленген. Ал метафораларды акыркы инстанцияда чындык катары кабыл албасак да, ар бирин акыйкаттуу десек болот:

«Чет тил сабагындагы эне тили:

1. Дары (албетте, пайдалуу, бирок кээ бир каршы көрсөтмөлөрү да бар. Ошондой эле көнүмүш адатка айланыш коркунучу да бар);

2. Билим алуучу кудук;

3. Окутууга тоскоол кылуучу дубал;

4. Кең дүйнөгө терезе (окуучулардын буга чейинки тажрыйбасын, кызыгуусун, маданиятын жана дүйнө жөнүндөгү билимдерин карап чыгууга мүмкүнчүлүк берет.);

5. Балдак (ал алдыга жылууга жардам берет, бирок ошол эле учурда жардам-сыз экенине күбө болот.);

6. Майлоочу материал. Ал сабак деген машинаны бирдиктүү механизм катары иштетет жана убакытты үнөмдөөгө жардам берет.

Ушул эле автор окуучулардын анкетасында эне тилинин чет тил сабагындагы функцияларын санап өткөн [1].

Грамматикалык материалды түшүндүрүүчү курал. Бул жерде эне тилинин мааниси эки жактуу. Чет тилинин грамматикасы эне тилинде түшүндүрүлөт б.а., түшүндүрүү куралы жана салыштыруу материалы катары кызмат кылат.

Төмөндөгү сүйлөмдөрдү англис тилинин сөз тартибин колдонуп которгула:

**ТИЛДИ ЖАНА АДАБИЯТТЫ
ОКУТУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ**

Мисалы:

- Мен сага эртең өз кол чатырымды берем.
- Биз сабактан кийин күндө футбол ойнойбуз.
- Өз өлкөсүндө белгилүүлүктү бул сүрөтчү карыган кезинде гана алды.
- Мен эртең менен да, кечинде да итти эшикке чыгарам.

Лексикалык бирдиктерди семанти-зациялоо куралы. Лексикалык бирдиктерди окутуп жатып, түз демонстрация ыкмаларын колдонууга мүмкүнчүлүк жок болгондо же сөздүн формасы боюнча божомолдой албаганда, мугалим эне тилине кайрылат.

Мисалы, admire – суктануу ж.б.

Грамматикалык структуралардын жана лексикалык бирдиктердин маанисин түшүнгөндүгүн текшерүү үчүн эне тили колдонулат. Бул өзгөчө полисемия жана омонимия учурларында маанилүү. Мугалим аудирование уба-гында окуучулардын интонациялык үлгүлөрдү түшүнгөндүгүн текшерүүгө мугалим аргасыз болот. Атайын лаборатордук тапшырмадан мисал келтирели:

Интонацияны эске алуу менен төмөндөгү англис сүйлөмдөрүнүн котормосун тапкыла:

А) I 'didn't 'take this 'job in 'order to be 'able to \travel!

Б) I \didn't take this job,/ in 'order to be 'able to \travel.

1. Мен ишимди таптап, саякат кылууга жөнөдүм.
2. Мен ал жерде иштегеним жок, анткени мен саякаттоо мүмкүнчү-лүгүнө ээ болгум келди.
3. Мен ал жерге саякаттоо мүмкүнчүлүгүнө ээ болуш үчүн орношкон эмесмин.

Ачкыч: а) – 3, б) – 2

Окуу пикир алышуусун камсыз кылуу. Башкача айтканда, тапшыр-маларга түшүндүрмө берүү, сабактын максаттарын формулировкалоо, кеп-тик кырдаалды берүү ж.б.

Чынында, мындай учурда өзгөчө, сабактагы оозеки пикир алышууда эне тили чет тили тарабынан бат эле сүрүлүп чыгып калат. Ошондуктан тажрыйбалуу мугалимдер башынан эле эне тилинин бул функциясын колдонушпайт. Бирок окуу китептеринде жана таратылып берилчү материалдарда жазуу инструкциялары жана комментарийлер жок дегенде окутуунун баштапкы деңгээлдеринде эне тилинде болушу зарыл. Ал болсо өз кезегинде, окуучулардын өз алдынча иштөө аракетин камсыз кылат. Ошондой эле, эне тилиндеги инструкция берилген формалдуу тапшырмалардын маанисин көрсөтүүгө жардам берет. Төмөндөгү берилген эки тапшырмага көңүл бөлсөк:

1. Таандык ат атоочторду жана here, there деген кептик мүчөлөнбөс бөлүктөрүнүн үстүндө иштөө үчүн байланыштуу текст берилген. Эне тилинде берилген инструкция окуучулардын эмоционалдык 7676 камсыз кылат.

Read and translate the text. Бир киши алыста жүргөн иттерди карап, алардын арасынан өз итин таба албай жатты. Анын кайгыруусун көрсөтүп бергиле. Монологдун аягында чуркап келген итти эркелетсе болот же көп убакыт жок болгону үчүн урууса болот.

This is his dog and that is her dog. Their dog is here, and your dog is there. And where is my dog? I don't know. It isn't here and it isn't there. Rex! Rex! Come here! You are a good (bad) dog!

2. Силер кандай ойлойсуңар: адамга ар бир түрдөн бир эле предметке ээ болуу жетиштүүбү же көбүрөөк болсо жакшыраакпы? Силердин оюңарга жараша берилген сөздөрдү жекелик түрдө же көптүк түрдө жазгыла. Жекелик түрдө «а» артиклин колдонууну жана көптүк түрдө «s» мүчөсүн кошууну унутпагыла!

Book, bag, pen, desk, PC (=computer), VCR, telephone, pencil, notebook, TV-set, cat, dog, friend.

Окуу пикир алышуусунун маанилүү элементи – бул сабактын жыйынтыгын чыгаруу. Прогресс сезимин үзгүлтүксүз камсыз кылып туруу үчүн мугалим окуучуларга сабакта эмне үйрөнгөнүн түшүнүүгө жардам бериши керек. Эне тилинин бул функциясы көбүнчө чет тилин окутуунун баштапкы этаптарында өтө маанилүү. Ошону менен бирге эле, сабактын жыйынтыгын чыгаруу бир эле мезгилде кошумча түшүндүрүү болуп, жаңы материалдын мазмуну камтылган кандайдыр бир «акактык конструкция» сыяктанат. Мисалы, белгисиз жана белгилүү артиклердин маанилери тууралуу биринчи жолу түшүнүк берилген сабак кептик ыкмаларынын терминдеринде берилген сабактын максаттарынан башталат жана артиклер жөнүндө сөз айтылбайт: «Бүгүн силер тексттен керектүү маалыматты издөөнү үйрөнөсүңөр. Ошондой эле предмет-тердин сүрөттөлүшүн берүүнү үйрөнөсүңөр». Сабакты төмөндөгүчө жыйынтыктаса болот. Оозеки гана жыйынтыктап койгонго караганда, жыйынтыктоону жазуу түрүндө да берүү абзел:

Бүгүн силер артиклердин жардамы менен төмөндөгүлөрдү үйрөндүңөр:

- сөз болуп жаткан предметти саноого болобу же жокпу (*milk a cake*);

- кандайдыр бир предмет ошол предметтер классына киргизилип, окшош предметтердин бирөөсү гана деп каралабы (*Take a book* – каалаганын) же ошол предметтердин классынан бөлүп каралабы (*Take the book* – бул китепти);

- адамдар, жаныбарлар же предмет-тер жөнүндө жөн гана жалпы сөз болуп жатабы же алардын кандайдыр конкреттүү өкүлү жөнүндө сөз болуп жатабы (*салыштырып көргүлө: Dogs like meat* – бардык эле иттер этти жакшы көрүшөт. *The dogs like fish* - Биздин иттер балык жакшы көрүшөт.)

- ким жөнүндө сөз болуп жатканын сүйлөп жаткан адам гана билеби же угуп жаткан адам да билеби. *Салыштырып көргүлө: Биздин мектеп-теги бир мугалим минтип айтты..... = a teacher* (баары бир сен аны билбейсиң). *Мугалим сага ачуусу келип жатат = the teacher* (кайсы мугалим экенин экөө тең билет);

- Мисалы жакшы сапаттагы тигил же бул предметти:

The bag is good (бул). = *It is a good bag* (жакшы сапаттуулардын категория-сына таандык).

Тил аралык интерференция тарабынан жасалган каталарды профилактикалоо куралы. Чет тилиндеги сүйлөмдүн структурасынын идиоматикалуулугун «акылдын жарык чекитине чыгаруу» үчүн, З.М. Цветкова так сөзмө-сөз котормосун колдонууну сунуш кылган. Ал окуучуларга орус тилин начар билген англис улутундагы адам тигил же бул сүйлөмдөрдү орус тилинде кантип айтарын табууну сунуш кылат: Я хочу, чтобы они навестили меня – Я хочу их навестить сам.

Мен алардын мага келүүсүн каалайм. Мен каалайм алар келүүсүн мага.

Эгерде грамматикалык кубулуштун мааниси чет тилине караганда эне тилинде кеңирээк болсо, анда эне тилине таянуу керек. Мисалы, кичинекей класстын окуучуларын «*in*» деген речтик бөлүк менен тааныштырып жатып, төмөнкүнү эске алуу керек. Анын «кандайдыр бир мөөнөттөн кийин» деген маанисин дароо эле эстеп калуунун кажети деле жок, бирок сөзсүз

түрдө орус тилиндеги эквивалентинен айырмаланып, «in» «кайсы жерде» деген гана суроого жооп берет. Ал эми орус тилиндеги «в» «кайсы жерде» жана «кайда» деген суроолорго жооп берет.

Лексикалык жана грамматикалык машыгууларды түзүүчү курал. Бул максат үчүн мындайча аталган «тескери которуу» методу эффективдүү б.а., окуучуларга сол колонкада эне тилинде берилген сүйлөмдөр, ал эми оң колонкада болсо ошол эле сүйлөмдөр чет тилинде берилет. Окуучулар чет тил бөлүгүн жаап салып, которушат, анан ачып өздөрүн текшерешет. Бирок, ошол которулчу бирдиктер обочолонгон гана сүйлөмдөр болбой, бир- эки сүйлөмдөрдөн турган тышкаркы фразалардан турса, пайдалурак болот. Мындай болгондо алар жакшырак эске тутушат, анткени алар пикир алышуунун бирдиктүү кырдаалы менен беки-тилген. «Тескери которуу» таблица менен иштөөдө да пайдалуу ыкма болуп эсептелет. Кээде мындай таблицалар тилдик материалдын чектелгендиги-ненби же башка бир себептерденби, коммуникативдик эмес болуп саналат. Бирок тиешелүү структуралардын коммуникативдик потенциалы дал ошол которуу процессинде келип чыгат.

Мисалы:

Translate the following phrases using the table:

Let's Let's me Let him	play go stay help	home. at home. him. them. chess. tennis. at school. to school.	Мектепке баргыла. Келгиле үйдө ойнойбуз. Мага үйгө кеткенге уруксат бергилечи. Кел мен ага жардам берем. Ал аларга жардам берсин. Ага теннис ойногонго уруксат бергилечи ж.б.

Бул жерде “Let me..” деген структура өтүнүч же жардам берүү сунушу катары, ал эми “Let him” деген кыйыр буйрук жана өтүнүү катары актуалдаштырылган. «Тескери которуунун» дагы бир функциясы бар, ал, өзгөчө, окутуунун баштапкы этаптарында маанилүү. Ал кайсы гана тилде болбосун, бардык ойду ар кандай куралдар менен айтууга болот деген түшүнүктү жаратууга жардам берет. Мисалы:

- Listen! It's the telephone. I can't answer it: I am busy. Answer it, please. - All right.	- Угуп жатасыңбы? Телефон чырылдап жатат. Мен азыр жооп бере албайм: мен бош эмесмин. Кичи пейилдикке жооп берип койчу. - Жарайт.

Чет тил сабагында эне тили болушунча сейрек колдонулушу керек, бирок ал жазуу таянычы катары эч тоскоолдук алып келбейт. Кээде которуу «жашыруун» мүнөзгө да ээ болушу мүмкүн. Төмөндө берилген мисалда «жашыруун» которуу окуучуларга чет тилинин куралдарынын жардамы менен ойду түзүүнүн өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Төмөндөгү сүйлөмдөрдү окугула. Ал сүйлөмдөрдүн кайсынысында кыргыз тилин окуган англис улутундагы адам ката кетириши мүмкүн? Эмне үчүн? Түшүндүрүп бергиле.

• *Менин эки агам бар. Алар англисче сүйлөй алышат.*

• *Менин атым Билл. Мен Лондондо жашайм.*

Ал эми кийинки мисалда болсо «жашыруун» которуу башка максатты көздөйт – тапшырмага кандайдыр бир коммуникативдүүлүк багытты берүү. Англис тилин окуунун биринчи жумасында окуучуларга англис тилин-деги сүйлөмдөрдү угуу мүмкүнчүлүгү берилет. Анан уккандан кийин жазуу түрүндө берилген кыргыз тилиндеги котормосун табуулары керек.

It isn't a big cake. It is a black bag. It isn't a black pen. It is a big map. It isn't a big cat. Etc.	1. Бул кара калем сап эмес. 2. Бул чоң карта. 3. Бул торт чоң эмес. 4. Бул кара сумка. 5. Бул чоң мышык эмес. ж.б.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдөргө атайын которууга жашыруун мүнөз бериш үчүн номерлер коюлган. Окуучулар болсо англис тилиндеги сүйлөмдү угуп туруп, туура кыргызча сүйлөмдүн номерин айтуулары керек.

Эгерде кырдаал чындыкка жакын болсо, анда эне тилинен чет тилине сүйлөмдөрдү толук которуу коммуни-кативдик жактан негизделген болуп саналат. Мындай кырдаалга кошумча маалыматты суроо кырдаалы мисал боло алат. *Listen and ask for additional information.*

- *He says he caught this big fish himself (Анын кармап жатканын бирөө көрдү беле?).*
- *There was a good film on TV in the morning (Кечинде кызыктуу бир нерсе болобу?).*
- *There were not so many people at the football match (Мурдагыга караганда азыраак болдубу?).*
- *I didn't steal your money (Анда аны ким алды?!)*
- *I study French (Канча убакыттан бери аны окуп жатасың?).*
- *You needn't wash the dishes today (Эртең жууш керекпи?).*
- *Would you like to ride my horse (Мен мине алат деп ойлойсуңбу?).*

Адабияттар

1. N,Pollan J.Greative Question,-Longman, 1995: Ur Penny, Five-Minute Activities-Cambridge,1993.
2. Рогова Г.В. Методика обучения английскому языку в средней школе. –М.: Просвещение 1998.
3. Kitty Johnson. Reading and writing. //FORUM (journal) 1999. Volume 37.
4. Noemi Csabay. // FORUM (journal) 1996. Volume 34.
5. Иностраннный язык в школе. -1992. № 5.
6. Bright Ideas. Book 2. 1985 by the National Council of Teaching of English.